

Eğitim Hakkı ve Sokakta Yaşayan/Çalışan Çocuklar: Mersin İli Örneği

Mehmet GÜNGÖR

Özet – Bu çalışmanın amacı, sosyal devletin temel yükümlülüklerinden olan eğitim hakkının kullanılmasının sağlanması ve yurttaşı olan tüm çocukların yanı sıra özellikle de sokakta yaşayan ve çalışan çocukların bu hakkı kullanmalarına ilişkin olarak Mersin ilindeki durumu ortaya koymaktır. Eğitim hakkı insan olmamızdan kaynaklanan temel haklardan birisidir. Dolayısıyla her sosyal devlet bireylerine eğitim hakkını koşulsuz olarak sağlamak zorundadır. Mersin, sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar sorununun yoğun yaşandığı illerimizin başında gelmektedir. Bu sorunun nedenleri ülkenin içinde bulunduğu sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sorunlardan bağımsız olarak ele alınamaz. Dolayısıyla eğitim sorunu ve çözüm önerileri bir anlamda sokakta yaşayan ve çalışan çocukların sorununun da çözümünü kapsamaktadır. Bu araştırmada Mersin ilinde sokakta yaşayan ve çalışan çocukların hem insan hakları, hem çocuk hakları hem de sosyal devletin yükümlülüklerinden doğan ‘eğitim hakkı’ndan yararlanama/ yararlanamama sorunu irdelenmektedir. Sokakta yaşayan/ çalışan 510 çocuk üzerinde anket uygulayarak ve yüz yüze görüşülerek eğitimle ilgili sorunları ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Eğitim, eğitim hakkı, sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar, sosyal devlet.

Abstract – Education Right and the Children Of/On the Street: Sample of Mersin – The purpose of the study is to present the current situation related to providing the use of education right which is one of the basic responsibilities of a social state and using the particular right of all children, especially the children of the street and the children on the street in Mersin. The right for education is one of the basic rights of being a human. Therefore, every social state has to provide its citizens with education without any requirement. The city of Mersin is one of the cities which experience the problem of children living and working on the streets most. The reasons of this issue cannot be handled without the social, political and cultural problems our country is experiencing. Therefore, the suggestions for the education problem in a way cover the solution for the problem of the children living and working in the streets. In this study the problem of the children’s living and working on the streets both human rights and ‘their education right’ stemming from the responsibilities of the social state is discussed. The study is carried out by interviewing and giving questionnaires to 510 children who are living and working on the streets.

Key words: Education, education right, the children of/on the street, social state.

Giriş

Biyolojik bir varlık olarak dünyaya gelen insan yaşadığı toplumda sosyal bir varlık haline gelir. İnsanın sosyal bir varlık olması, biyolojik bir varlığın insanileşmesi

Mehmet Güngör, Öğretim Görevlisi, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, Haziran 2009, ss. 28-42.

Mersin University Journal of the Faculty of Education, Vol. 5, Issue 1, June 2009, pp. 28-42.

demektir. Bu süreç sosyal bir ortamla birlikte her toplumun talepleri, gereksinimleri, beklenti ve idealleri ile belirlenir. Bu bağlamda eğitim ve öğretim insanoğlunun yeryüzünde var olduğu andan itibaren en temel uğraş alanını oluşturur. Eğitim ve öğretim insanın doğayı dönüştürmeye başlamasının yanı sıra içinde yaşadığı toplumda kendisine etkili ve eylemli bir yer edinebilmesinin de en önemli koşullarından birisidir. Eğitim, insanın toplum ile karşılıklı ilişkisi, etkileşim ve iletişimi sağlamanın yanı sıra birçok gereksinimi bu faaliyetleri sonucunda gerçekleştirir. Bununla birlikte “her toplum var olan siyasal ve toplumsal düzenini yeni kuşaklara aktarmak ve meşrulaştırmak amacındadır. Bu amaca ulaşmanın en etkili yollarından birisi de eğitimidir” (Parlak, 2005, s. 1).

Eğitim, insanın en temel haklarından birini oluşturmaktadır. “Eğitim ve öğretimle ilgili temel haklar ve ödevler ve bunlarla ilgili ulusal ve uluslararası yasal düzenlemeler insan hakları temelinde belirlenmiştir” (Balcı, 1998, s. 1097). Eğitimle ilgili olarak yapılan tanımlamalar, “bilinç, yeti, haz, zihin gibi daha çok felsefi ve psikolojik alana denk düşen kavramlarla yapılırken, daha sonra yerini toplumsallaşma, kültürlenme, ideoloji, siyasal iktidar ve toplumsal sınıf gibi kavramların kullanıldığı ve tarihsel toplumsal bağlamı dikkate alan tanımlara bırakmıştır” (İnal, 2004, s. 35). Dolayısıyla eğitim ile ilgili tanımlamaların çeşitliliği ve ele alınan konunun özelliğine göre değişmesi doğaldır. Ancak her disiplinin hemfikir olduğu bir tanımlamaya ulaşmayı amaç edinen tanımların varlığı da söz konusudur. Bu bağlamda, eğitimle ilgili olarak öne çıkmış bazı tanımlamaları ele alırsak: Eğitim, “kişiyi kültürel yaşama kazandıran bütün toplumsal süreçleri ifade eder” (Gutek, 1988, s. 4); “eğitim bilgi iletme ve değerlerin biçimlendirilmesidir ve toplumsallaşma ile eş anlamlıdır; bu yönüyle eğitim, çocuğun yetişkinlerce yetiştirilmesidir” (Anderson, 1968, s. 517), “eğitim kültürleşmenin bir parçasıdır” (Fidan, 1985, s. 6), “eğitim, yeni kuşağa eski kuşağın hazırladığı bilgi, beceri, anlayış ve deneyimlerin aktarılmasıdır” (Oğuzkan, 1981, s. 57), “eğitim, her toplumda değerler ve kurumların erişkin kuşaktan yeni yetişen kuşağa geçmeyi sağlayan en yaygın toplum görevlerinden biridir” (Ülken, 1969: 91), “eğitim, bireyde davranış değiştirme sürecidir” (Demirel ve Ün, 1987, s. 57). Bu tür tanımlamalarda önce birey toplum ikiliği kurulmakta, ardından toplumda bazı öğelerin (tutum, bilgi, anlayış, değer vd.) varlığı saptanmakta ve sonrada bu toplumsal ve bireysel öğelerin/ ürünlerin yaşlı kuşaklar tarafından gençlere (çatışma ve çelişiklere yol açmadan) sorunsuz bir biçimde aktarıldığı ya da aktarılması gerekliliği vurgulanmaktadır. Tüm bu süreçler toplumsallaşma ya da kültürle(n)me olarak kabul edilmektedir. Böyle kurulan bir çerçevede, eğitimin amacı da, Samford ve Durnaum’un ifadesiyle (1985, s. 177), “çocukları toplumsallaştırmak, onları toplumun üyeleri yapmak için gereken becerilerle donatmak ve mevcut değerleri aşlamak olmaktadır”. Dolayısıyla bu tür tanımlamalarda açık ya da örtük bir toplumsal uyum ve düzen öngörülmektedir. Eğer birey, önceki kuşağın ürettiği toplumsal öğeleri öğrenir ve içselleştirirse, toplumsal düzen sağlanacak ve uyumlu bireylerle toplumsal kural ve normlar varlığını sürdürecektir. Aynı şekilde eğitimin temel amacına biraz daha farklı

bir değerlendirme getiren Adem “toplumun refahının, bireyin gönenç düzeyinin yükseltilmesi, bireye kişilik kazandırılmasıdır” (2002, s. 29) diyerek ‘süreç’ üzerine vurgu yapar. Yani eğitimi, ülkenin siyasal, toplumsal, ekonomik ve bilimsel kuramlarının üretim kapasitesini artıran bir süreç olarak değerlendirebiliriz. Eğitim kavramını bu bağlamda çok boyutlu ve evrensel bir olgu olarak anlamlandırmak yerinde olur. Başaran, özellikle de temel eğitim konusunda şöyle tanımlamaktadır: “Temel eğitim, her yurttaşın yaşamında karşılaştığı ve karşılaşacağı kişisel, toplumsal sorunları çözmeye, toplumun değerlerine, düzgülerine uyum sağlamada, üretken ve tutumlu olmada temel yeterlilikleri, alışkanlıkları kazandırır” (1982, s. 16). Temel eğitim, eğitilenin, şimdiki ve gelecek zamanına yönelik olup amaç, eğitilene şimdiki ve gelecekteki yaşamına hazırlamaktır. Bu nedenle temel eğitim her yurttaşın hakkıdır.

Eğitim hakkı, yukarıda vurgulanan eğitim olgusu dikkate alındığında bir toplumun varlığını sürdürmesi ve kendini geleceğe aktarması için tüm bireylerine koşulsuz sağlanması gereken en temel haktır. Tarihsel süreç içerisinde, insanın birey olarak bir toplum içerisinde yaşaması ve toplum dışı kalamayacağı gerçeğinden hareketle toplumsal kurallar oluşturacağı ve bu kurallara uymak zorunda olacağından, devlet organizasyonuna gereksinim duyulmuştur. Devlet toplum kurallarını düzenlemiş hangi hakların kullanılacağını tespit ve tayin etmiştir. Sosyal devlet anlayışının gelişmesi ile devletin önemli görevlerinden biri de topluma eğitim hizmetlerinin sunulması olmuştur. Özellikle eğitim konusu modern devlet anlayışının içerisinde yoğun olarak tartışılan özelliğe sahip olmuştur. Sosyal devlet eğitim ve öğretimi devletin başta gelen ödevi sayar ve tüm yurttaşların eşit olanaklar içinde, bilime dayalı düşündüren, bilinçlendiren, yaratıcı, barışçı, laik ve demokratik eğitim görmesini sağlamakla yükümlüdür. Bir başka anlatımla, “fırsat eşitliğini ve eğitimin toplumla bütünleşmesini sağlamak sosyal devletin önemli görevleri arasında yer alır. Devletin parasız eğitim olanaklarını sağlaması, eğitimle ilgili tüm faaliyetleri düzenlemesi, eğitim kurumlarını tüm yurda yayması, mesleki ve teknik eğitime ağırlık vermesi vb. devletin eğitimle ilgili başlıca yükümlülüklerini oluşturur” (Duman, 1997, s. 217). Ayrıca “devlet bu hakkın güvenlik içerisinde gerçekleştirilmesiyle de yükümlüdür” (Demir, 1994, s. 203). Bunların yanı sıra eğitimin diğer amaçları olarak insan hakları, özgürleşme ve birey olmanın sağlanması/gelişmesi ile eğitimin sınırlarının yeniden belirlenmesi ile ilgili çabaların da hızla arttığı görülmektedir. Bugün çağdaş demokrasilerde iyi yurttaş yetiştirmeyi hedeflemekte ve daha bireyci, özgür, evrensel, iyi insan ve uzman yetiştirmeyi hedefleyen sistemler ağırlık kazanmaktadır. Özellikle bireyin taleplerini ön planda tutan programlar öncelik kazanmıştır.

1982 anayasası genel olarak devleti, bireyin ve toplumun önünde tutmuş ve kutsal devlet anlayışını benimsemiştir. Batı demokrasilerinde ise, kutsal olan devlet değil, insan hakları ve özgürlüklerdir. Anayasamızın 42. maddesinde “kimse eğitim ve öğretim hakkından yoksun bırakılamaz. İlköğretim, kız ve erkek bütün yurttaşlar için zorunludur ve devlet okulları da parasızdır” (Gözler, 2008, s. 34) şeklinde ifade edilen eğitim hakkı aynı zamanda ulusal ve uluslararası antlaşmalarla güvence altına

alınmıştır. Eğitim hakkının belirlendiği ve güvence altına alındığı antlaşmalara bakarsak: *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi* (madde 26), “Herkesin eğitim hakkı vardır. Eğitim hiç olmazsa temel eğitim evresinde parasızdır. Yüksek öğrenim yeteneklerine göre herkese açık olmalıdır”, *Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirisi* (madde 51) “Bedensel, zihinsel veya toplumsal bakımdan güçlüğü bulunan çocuklara özel durumun gerektirdiği sağaltım, öğretim, eğitim ve özen sağlanacaktır”. Eğitim, hiç olmazsa temel eğitim düzeyinde zorunlu ve parasız olarak çocuğun hakkıdır. Genel kültürü arttırmak, yeteneklerini, ahlaki ve toplumsal duygularını geliştirmek ve toplumun yararlı bir üyesi olmak için çocuğa eşitlik koşullarına göre bir öğretim sağlanacaktır. Eğitimde ona rehberlik eden sorumlulara yol gösterecek ilke ise, çocuğun yararlarının en iyi şekilde gösterilmesidir. Bu sorumluluk öncelikle anne ve babanıdır. Madde 9’da çocuk savsaklamanın ve zulmün ve sömürünün her çeşidine karşı korunmasını içermektedir. Çocuk hiçbir ticaretin konusu olamaz. Asgari bir yaştan önce hiçbir çocuk herhangi bir işte çalıştırılmaz, hiçbir şekilde sağlığına ve eğitimine zarar verecek ya da fiziksel ve zihinsel, ahlaki gelişimini durduracak herhangi bir uğraş ya da işte çalıştırılmaz. Bu konu *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde* ise; “Herkes eğitim hakkına sahiptir, eğitim insan kişiliğini tam geliştirmeye ve insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmeye yöneliktir. Eğitim tüm uluslar, ırklar ve dinsel gruplar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu özendirir ve BM’in barışın korunması yolundaki çabalarını da geliştirir” şeklinde ifade edilmektedir (Madde 9–11).

Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin birinci maddesi 18 yaşından küçük herkesi “çocuk” olarak tanımlamaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 15 yaşın altında aile bütçesine katkıda bulunmak amacıyla ya da yaşamını kazanmak amacıyla çalışanları “çalışan çocuklar” ya da “çocuk işçiler” olarak adlandırmaktadır. ILO’nun çalışan çocukların sayısı ve yeryüzüne dağılımına ilişkin son tahminlerine göre, 352 milyon çocuk ekonomik faaliyet içerisinde. Duyar ve Özener’e göre ise, “çalışan çocuk kategorisinde 246 milyon çocuk bulunmaktadır” (2003, s. 74). Görüldüğü üzere çalışan çocuklarla ilgili olarak kesin bir sayı verilememektedir.

Sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar olgusu, dünya gündeminin en üst sıralarında yer alan ve öncelikli çözüm bekleyen ekonomik ve toplumsal bir sorundur. Bu gün dünyada 200 milyon kadar çocuk yeterli eğitimden, sağlık hizmetlerinden ve temel haklardan yoksun bir şekilde sokaklarda bulunmaktadır. Sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar sorununu, sadece ülke merkezli göç, işsizlik vb. nedenlerle açıklamaya çalışmak yeterli değildir. Çünkü ülke sorunlarını, günümüz dünya sorunlarından soyutlayarak açıklamak çözüm üretmek için yapılan çalışmaları zorlamaktadır. “Toplumsal ya da bireysel bir sorunun ne’liğine ilişkin tüm sorulara verilen yanıt oranı, o sorunun çözümü ile ilgili elde edilecek ipuçlarının tespiti ile paralellik gösterir” (Güngör, 2006, s. 173). Bu bağlamda multidisipliner bir sorun olan sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar sorunu ülke ve dünya sorunlarından soyutlanarak ele alınamaz. Literatürdeki tanım ve sınıflamalar göz önüne alındığında, 'sokak çocukları' kavramının

'şemsiye sözcük' işlevi üstlendiği söylenebilir. Bu şemsiye altında çok çeşitli çocuk grupları yer almaktadır. Sokakta çalışan, sokakta yaşayan, suça karışan, dilenen ve başıboş dolaşan çocuklar gibi. UNICEF sokak çocuklarını zamanlarının büyük bir bölümünü sokakta geçiren, herhangi bir korumadan ve yetişkinlerin doğrudan desteğinden yoksun çocuklar olarak tanımlamaktadır. Çocuk ile ailesi arasındaki bağı ölçüt alan sınıflama üç gruptan oluşmaktadır. Buna göre, “gündüzleri sokakta çalışıp geceleri evlerine dönen çocuklar”, 'sokaktaki çocuklar' [*children on the street*] olarak; aile bağları düzensiz ya da yetersiz olanlar “sokak çocuğu olmaya adaylar” [*children in the street*] olarak; sorumlu yetişkinlerin korumasından ve yol göstericiliğinden yoksun olan, yaşamları ve yaşam kaynakları açısından sokağı mesken haline getirmiş olanlar da “sokak çocukları” [*children of the street*] olarak sınıflandırılmaktadır (1998, s. 43).

“Sokak çocuğu” gibi geniş anlamı olan ve çoğu zaman da yanlış kullanılan bir kavramı tek başına bir kategori olarak adlandırmakta araştırmacılar güçlük çekmekte (Atauz, 1990, s. 12).

UNICEF sokak çocukları kavramını çocukların aileleriyle olan ilişkilerinin düzeyine göre üç kategoride tanımlamaktadır.

- 1) Aileleriyle sürekli ilişkisi olan çocuklar “sokakta çalışan çocuklardır” günlerini sokakta çalışarak geçirseler de ailelerinin koruması ve denetimi altındaki çocuklardır.
- 2) Aileleriyle zaman zaman ilişki kuran “sokaktaki çocuklardır” bu çocukların aile bağları zayıflasa da tümüyle kopmamıştır. Kendilerini halen ana-baba kardeşleriyle özdeşleştirmektedirler. Gününü sokakta bir şeyler satarak ya da dolaşarak geçiren çoğu zaman geceleri evlerinde olan çocuklardır.
- 3) Aileleriyle hiç ilişkisi olmayan “sokakların (sokağın) çocuklarıdır.” Genelde toplumun en yoksul kesiminden ve parçalanmış ailelerin çocuklarıdır. Ailelerinden ya zorla ya da kendi istekleriyle ayrılan bu çocuklar günün 24 saatini sokakta geçiren “sokağın çocukları”dır (sokakta yaşayan çocuklar). Ülkemizde son yıllarda sayıları hızla artan “sokağın çocukları” evinden atılan, kaçan, ailesi olmayan veya ailesi tarafından bütünü ile başıboş bırakılan çocuklardan oluşmaktadır. Sokakta marjinal işlerde çalışan\çalıştırılan çocuklarla “sokağın çocukları” arasında çok ince bir çizgi vardır ve sokağın acımasız zor koşullarında çalışan çocuklar, hızla “sokağın çocukları” olabilmektedir. Avrupa Konseyi Sokak Çocukları Çalışma Grubu da; 18 yaşının altında bulunan kısa ya da uzun süreli sokak ortamında yaşayan çocukları “sokakta yaşayan çocuk” olarak tanımlamaktadır.

Buradaki tanımlamalardan sokakta çalıştırılan/yaşayan çocukların toplumda kimsesiz çocuklar-korunmaya muhtaç çocuklar olarak bilinen grupta birebir aynı olmadığı anlaşılmalıdır. Çünkü sokakta çalıştırılan/yaşayan çocukların çoğunluğunun ailesi (anne-babası, annesi veya babası) bulunmaktadır. Bu bağlamda eğitim sisteminin dışında kalanların kendi isteklerinin dışında eğitim hakkından yoksun olduklarını ifade etmek en temel yanlışı oluşturur. Çünkü, hem yasalar hem de sosyal/psikolojik yapıları kendi başlarına karar alacak yeterlilikte olmadıklarına işaret etmektedir. Bu nedenle sokakta yaşayan/çalışan çocukları eğitim sisteminin içinde tutmak her sosyal devletin temel yükümlülüğüdür.

Sokakta yaşayan ve çalışan çocukların ulusal ve uluslar arası sözleşmelerden doğan haklarının yanında en temel haklarından birisi de “eğitim hakkı”dır. Ülkemizde bu hakkın kullanılmasında çocukların sokakta çalışma yaşları itibarı ile bu haktan yoksun kaldıkları, 21. yüzyılda sosyal bir devlette bu sorunun olmaması gerekliliği açıktır. Temel eğitimin zorunlu ve parasız olduğu ülkemizde sokakta yaşayan ve çalışan çocukların bu hakkını kullanmaması ya da kullanamamasına ilişkin nedenlerin belirlenmesi gerekmektedir. Temel eğitim hakkının kullanılmasında taraf olan devlet, çocuk ve ailesi ile ekonomik/sosyal yapı arasında ilişki vardır.

Sokakta çalışan ve yaşayan çocuklar eğitim hakkından yararlanamamaktadır. Bu durumdan sosyal devlet hem ulusal hem de uluslar arası sözleşmelere attığı imzalardan dolayı sorumludur. Ayrıca ülkenin toplumsal, ekonomik ve kültürel yapısından ayrı olarak bu sorun tek başına ele alınamaz. Bu nedenle çocukların eğitim hakkını kullanmaları ile içinde buldukları sosyal, ekonomik ve kültürel koşullar arasında paralellik söz konusudur. Sokakta yaşayan ve çalışan çocukların eğitim hakkını kullanmalarını sağlamak ve bu hakkın kullanımının önündeki engelleri kaldırmak sosyal devletin sorumlulukları arasındadır.

Araştırmanın amacı, ‘risk altındaki çocuklar’ olarak da tanımlayabileceğimiz sokakta yaşayan ve çalışan çocukların ‘eğitim hakkı’nın kullanılmasına/sağlanmasına yönelik olarak Mersin ilindeki durumu ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında, eğitim hakkının kullanılmasını etkileyen etmenleri belirlemek gerekmektedir. Bu da araştırmanın temel problemlerini oluşturmaktadır: Araştırma kapsamındaki çocukların sokakta çalışmaya başlama yaşları temel eğitim çağında olduklarından dolayı eğitim hakkının kullanılmasına/sağlanmasına ilişkin sorun oluşturmaktadır. Yine sokakta yaşayan/çalışan çocukların anne ve babalarının eğitim durumu, meslekleri ile ekonomik durumları arasında bir ilişki söz konusudur. Ayrıca sokakta yaşayan ve çalışan çocukların çalışmaya başlama nedenleri, eğitim hakkını kullanamamalarında belirleyicidir.

Yöntem

Sorun, aşağıda yinelenen istatistiksel verilere dayanarak zorunlu ve temel eğitim çağında bulunan çocukların, eğitim haklarından doğan okulda eğitim görme zamanlarında sokakta çalışmalarıdır.

Dünya’da 15 yaşından küçük yaklaşık 500 milyona kadar çocuk çalışmakta ya da çalıştırılmaktadır. Çalışan çocukların % 98’i de üçüncü dünya ülkelerindedir. 10–14 yaş arasındaki çocukların % 11’i de üretimde yer almaktadır. DİE verilerine göre ise (1999); Türkiye’de 6–17 yaşları arasındaki 16 milyon 88 bin çocuktan, 1 milyon 635 bini (%10,2) ailelerinin geçimini sağlamak ya da buna katkıda bulunmak için çalışmakta veya çalıştırılmaktadır. Ancak bunların enformel/kayıtdışı sektörlerde çalıştığı dikkate alındığında, çalışan çocuk sayısını resmi istatistiklere tam olarak

yansımadığı söylenebilir. Üstelik yasal düzenlemeler tamamen çalışma ilişkileri içerisindeki çocukları tanımlamaktadır. Sokakta çalışan/çalıştırılan çocukları kapsayıcı herhangi bir düzenleme zaten söz konusu değildir.

Bu araştırmada kavram karmaşasına düşmeden sokakta çalışan, çalıştırılan ve yaşayan çocukların sınırlayıcı bir tanımı yerine, çalışma nedenleri, aileleri ile ilişkileri, sokakta bulunma süreleri, neden okula gitmedikleri gibi nitel özellikleri ortaya konularak betimlenmeye çalışılmış ve eğitim hakkı ile ilişkileri irdelenmiştir.

Aile bilgileri, çocuğa ait bilgiler, yaptıkları işin türü, okula neden gitmedikleri/gidemedikleri, çalışmaya süreleri konu başlıkları altında anket, yüz yüze görüşülerek uygulanmıştır. Yaklaşık 50 çocuk üzerinde ön deneme uygulaması yapılan ankette, anlaşılabilen maddelerde düzeltme yapılmıştır. Daha sonra, anket sokakta çalışan 510 çocuğa uygulanmıştır. Çalışılan grubun özelliğinden kaynaklı olarak herhangi bir seçkisiz örnekleme yoluna başvurulmamıştır. Örneklem, ulaşılabilen ve gönüllü olarak katılmak isteyen bireylerden oluşmaktadır. Ancak Mersin’de çocukların yoğun olarak çalıştığı bölgelerde yer alan bireyler olabildiğince örnekleme temsil ettirilmeye çalışılmıştır.

Araştırma Bulguları

Araştırmaya konu olan sokakta çalışan-çalıştırılan çocukların % 96,9’u erkek, % 3,1’ini kızlar oluşturmaktadır. İlgili durum aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1: Cinsiyet Dağılımı

	<i>Frekans</i>	<i>Yüzde</i>
Erkek	494	96,9
Kız	16	3,1
Toplam	510	100,0

Tablo 2’de çalışılan grubun yaşlarına ilişkin frekans dağılımı incelendiğinde yaş aralığının 6 ile 18 arasında yer aldığı, yaş ortalamasının 13,3, en çok tekrar eden yaşın ise 13–14 olduğu görülmektedir. Standart sapma değeri olan 2,16 ile beraber değerlendirildiğinde normal bir dağılım söz konusu olduğu söylenebilir.

Sokakta çalışan-çalıştırılan çocukların yaş dağılımına bakıldığında % 71,9 gibi yüksek bir oranın zorunlu eğitim çağında olduğu görülmektedir. Sokakta çalışmaya başlama yaşı incelendiğinde, sokakta çalışmaya başlama yaşı aralığı 5 ile 16 arasındadır (Tablo 3). Ortalama başlama yaşı ise 10’dur. Bu yaş temel eğitim çağı ve korunma ve kollama yaşı olması bakımından dikkat çekicidir.

Tablo 2: Yaş Dağılımı

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
6	4	0,8	0,8	0,8
7	2	0,4	0,4	1,2
8	7	1,4	1,4	2,6
9	10	2,0	2,0	4,5
10	24	4,7	4,7	9,3
11	43	8,4	8,5	17,8
12	71	13,9	14,0	31,8
13	102	20,0	20,2	52,0
14	101	19,8	20,0	71,9
15	70	13,7	13,8	85,8
16	41	8,0	8,1	93,9
17	21	4,1	4,2	98,0
18	10	2,0	2,0	100,0
Toplam	506	99,2	100,0	
Cevapsız	4	0,8		
Toplam	510	100,0		

Tablo 3: Sokakta Çalışmaya Başlamaya Yaşı

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
5	8	1,6	1,6	1,6
6	15	2,9	3,0	4,6
7	45	8,8	8,9	13,5
8	46	9,0	9,1	22,7
9	68	13,3	13,5	36,2
10	142	27,8	28,2	64,4
11	48	9,4	9,5	74,0
12	64	12,5	12,7	86,7
13	44	8,6	8,7	95,4
14	18	3,5	3,6	99,0
15	3	0,6	0,6	99,6
16	2	0,4	0,4	100,0
Toplam	503	98,6	100,0	
Cevapsız	7	1,4		
Toplam	510	100,0		

Tablo 4 incelendiğinde, sokakta çalışma nedenlerinin başında % 51,2'lik oranda kendi isteğiyle aile ekonomisine katkı sağlamak gelmektedir. % 21,3'lük oranla kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve % 15,7'lik oranda da okul giderlerini sağlamak gelmektedir. % 3,9'u ise aile zoruyla sokakta çalışmaktadırlar. Boş zamanını değerlendirmek

Tablo 4: Sokakta Çalışma Nedeni

	Sıklık	Yüzde	Geçerli yüzde	Birikimli yüzde
Kendi isteğimle aile ekonomisine katkı sağlamak	260	51,0	51,2	51,2
Kendi harçlığını çıkarmak	108	21,2	21,3	72,4
Okul harçlığını çıkarmak	80	15,7	15,7	88,2
Ailem zorladığı için	20	3,9	3,9	92,1
Boş zamanı değerlendirmek	11	2,2	2,2	94,3
Diğer	6	1,2	1,2	95,5
Aile eko. katkı ve kendi Harçlığını çıkarma	6	1,2	1,2	96,7
Aile eko. katkı ve okul harçlığını çıkarma	2	0,4	0,4	97,0
Aile eko. katkı ve aile zorladığı için	4	0,8	0,8	97,8
Aile eko. katkı ve boş zamanı değerlendirmek	1	0,2	0,2	98,0
Kendi ve okul harçlığını çıkarmak	3	0,6	0,6	98,6
Kendi harçlığını çıkarmak ve aile zorladığı için	4	0,8	0,8	99,4
Okul harçlığı ve aile zorladığı için	1	0,2	0,2	99,6
Toplam	508	99,6	100,0	
Cevapsız	2	0,4		
Toplam	510	100,0		

amacıyla çalıştığını belirtenlerin oranı % 2,2 olarak görülmüştür. Yukarıda anılan nedenlerden birkaçının birlikte ve diğer belirtilmemiş nedenlerden dolayı sokakta çalışan/çalıştırılanların oranı ise % 4,5'tir. Çocuğun sokakta çalışma nedenleri daha önce belirtilen aileye bağlılığı ortaya koymaktadır. Ailenin ekonomik yetersizlikleri ile sokakta çalışma nedenleri arasında büyük paralellik görülmektedir.

Babası hayatta olan çocukların, babalarının iş durumunu yansıtan Tablo 5 incelendiğinde, % 28,6'sı işsiz, % 15,6 sı serbest meslek olarak ifade edilmiştir ancak

Tablo 5: Babanın Mesleği

	Sıklık	Yüzde	Geçerli yüzde	Birikimli yüzde
Sürekli işçi	54	12,6	12,6	12,6
Mevsimlik işçi	60	14,0	14,0	26,6
İşçi emeklisi	10	2,3	2,3	28,9
Seyyar satıcı	50	11,6	11,7	40,6
Amele	63	14,7	14,7	55,2
İşsiz	123	28,6	28,7	83,9
Serbest meslek	67	15,6	15,6	99,5
Sürekli işçi ve serbest meslek	1	0,2	0,2	99,8
Seyyar satıcı ve amele	1	0,2	0,2	100,0
Toplam	429	99,8	100,0	
Cevapsız	1	0,2		
Toplam	430	100,0		

serbest meslek ile ifade edilen tutarlı ve tanımlanan bir iş değildir. Dolayısıyla bulunabilen her iş kastedilmektedir. % 14,7 sinin işi ise amelelik olup, % 14'ü mevsimlik işçi olarak çalışmaktadır. Grubun % 72,9'unun hiçbir sosyal güvencesi olmayan niteliksiz işleri olduğu görülmektedir. Geri kalan % 27,1'i ise süreli işçi ve işçi emeklisi gibi sosyal güvencesi olan işlerde çalışmaktadırlar.

Tablo 6 incelendiğinde, annelerin % 71,3'ünün okuma yazma bilmediği, % 15,9'unun okuryazar olduğu, % 12,3'nün ilkökul mezunu olduğu, % 0,4'nün ise orta okul mezunu olduğu görülmektedir. Bu durum, çocukların sokakta olmaları ile eğitim ve anne duyarlılığı arasındaki ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 6: *Annenin Eğitim Durumu*

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
Okur-yazar değil	331	70,9	71,3	71,3
Okur-yazar	74	15,8	15,9	87,3
İlkokul	57	12,2	12,3	99,6
Ortaokul	2	0,4	0,4	100,0
Toplam	464	99,4	100,0	
Cevapsız	3	0,6		
Toplam	467	100,0		

Tablo 7 incelendiğinde, annenin % 79,2'sinin çalışmadığı, % 4,1'nin mevsimlik işçi, % 0,4'nün seyyar satıcı ve amele olduğu, % 16,3'nün ise serbest meslek olarak ifade edilen gündelikçilik yaptığı ifade edilmiştir. Yapılan işlerle eğitim durumları arasında paralellik olduğu söylenebilir. Annelerin tümünün sosyal güvenliği olan bir işte çalışmadığı görülmektedir.

Tablo 7: *Annenin Mesleği*

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
Mevsimlik işçi	19	4,1	4,1	4,1
Seyyar satıcı	1	0,2	0,2	4,3
Amele	1	0,2	0,2	4,5
İşsiz	369	79,0	79,2	83,7
Serbest meslek	76	16,3	16,3	100,0
Toplam	466	99,8	100,0	
Cevapsız	1	0,2		
Toplam	467	100,0		

Tablo 8 incelendiğinde, grubun % 77,8'nin ilköğretim öğrencisi, % 1,4'nün lise öğrencisi olduğu görülmektedir. Bununla beraber grubun % 5,5'nin hiç okula gitmediği, % 9,2 sinin ilköğretimi tamamlamadığı, % 0,6'sının ise lise öğrenimini bıraktığı anlaşılmaktadır. % 14,7 gibi bir oranın zorunlu eğitimden yoksun olması önemli bir oran teşkil etmesinden dolayı endişe vericidir.

Tablo 8: Eğitim Durumu

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
Hiç okula gitmedim	28	5,5	5,5	5,5
İlköğretim terk	47	9,2	9,2	14,7
İlköğretim öğrencisi	397	77,8	77,8	92,5
İlköğretim mezunu	28	5,5	5,5	98,0
Lise öğrencisi	7	1,4	1,4	99,4
Lise terk	3	0,6	0,6	100,0
Toplam	510	100,0	100,0	

Tablo 9 incelendiğinde, okulu terk ettiğini belirten çocukların % 46'sı ekonomik yetersizliklerden, % 22'si okulu sevmemesinden, % 10 ailesi istemediğinden, % 6'sı başarısız olduğundan, % 10'u belirtmeyi istemedikleri özel nedenlerden dolayı, % 4'ü okulu sevmemenin yanı sıra ekonomik yetersizliklerden dolayı, %2'lik bir grup ise yukarıda anılan nedenlerin hepsinden dolayı okullarını terk etmişlerdir.

Tablo 9: Okulu Bırakma Nedenleri

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
Okulu sevmediğimden	11	22,0	22,0	22,0
Başarısız olduğumdan	3	6,0	6,0	28,0
Ailem istemediğinden	5	10,0	10,0	38,0
Maddi imkânsızlıktan	23	46,0	46,0	84,0
Diğer	5	10,0	10,0	94,0
Sevmeme ve maddi yetersizlik	2	4,0	4,0	98,0
Hepsi	1	2,0	2,0	100,0
Toplam	50	100,0	100,0	

Tablo 10 incelendiğinde, okulu terk etmiş çocukların % 64'ü okula tekrar dönmeyi istemediklerini belirtmişlerdir. Bu durum sokakta yaşayan ve çalışan çocukların özelliklerinden olan sokağın sınırsız, sorumsuz özgürlüğünü hissettiklerini ve en riskli grubu oluşturdukları göstermektedir.

Tablo 10: *Okula Tekrar Dönmeyi İsteyip İstemedikleri*

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
Evet	18	36,0	36,0	36,0
Hayır	32	64,0	64,0	100,0
Toplam	50	100,0	100,0	

Tablo 11 incelendiğinde okulu terk etmiş çocukların % 72'si kendilerini eğitim hayatlarında başarısız olarak tanımlamaktadırlar. Eğitimin kendi yaşamlarına ne katabileceğinin ve eğitimin eğitim olanaklarından yoksun kalmakla neleri kaybettiklerinin farkında oldukları gözlenmiştir.

Tablo 11: *Halen Okula Gitmeyenlerin Okul Hayatında Kendini Tanımlamaları*

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
Başarılı	14	28,0	28,0	28,0
Başarısız	36	72,0	72,0	100,0
Toplam	50	100,0	100,0	

Tablo 12'de kendini başarısız olarak ifade eden çocukların başarısızlık nedenleri sunulmuştur. İlgili tablo incelendiğinde en dikkat çekici başarısızlık nedeninin okulun

Tablo 12: *Okulda Başarısız Olma Nedenleri*

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Geçerli yüzde</i>	<i>Birikimli yüzde</i>
Derslerin zor olması	4	8,0	11,1	11,1
Öğretmenlerin beni sevmemesi	3	6,0	8,3	19,4
Maddi yetersizlikler	6	12,0	16,7	36,1
Ailemin bana yardımcı olmaması	2	4,0	5,6	41,7
Sokakta çalışmam	2	4,0	5,6	47,2
Okulu sevmemem	10	20,0	27,8	75,0
Okul araç ve gereçlerimin olmaması	2	4,0	5,6	80,6
Ders çalışmamam	3	6,0	8,3	88,9
Diğer	2	4,0	5,6	94,4
Maddi yetersizlik ve sokakta çalışma	1	2,0	2,8	97,2
Ailenin yardımcı olmaması, sokakta çalışma ve okulu sevmeme	1	2,0	2,8	100,0
Toplam	36	72,0	100,0	
Cevapsız	14	28,0		
Toplam	50	100,0		

sevilmemesinin olduğu görülmektedir. Bu sorunun temel önleyici aktörlerinin başında gelen öğretmenlerimizin “sorun duyarlılık” çalışmalarına katılmaları, çocukların okulu sevmelerinin aslında öğretmenlerini sevmeleri ile anlamlı olduğu bilinmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin en önemli problemlerinden olan temel eğitim ile eğitim hakkının kullanılmasında sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar sorunu ayrı bir önem taşımaktadır. Mersin ili 1990'lı yıllarda giderek artan bir göç olayını yaşamış kentlerimizdendir. Sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar sorununun önemli nedenlerinden biri olarak yaşanan bu göç olgusunun etkisi büyüktür. Bu durumdan en çok etkilenen çocuklardır. Dolayısıyla ülkenin sosyal, kültürel, ekonomik ve hatta siyasal sorunlarından eğitim sorununu ayrı olarak düşünmek olanaksızdır. Bu bağlamda sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar sorununu da ülkenin temel sorunlarından ayrı değerlendirilemez. Temel eğitim hakkının kullanılmasındaki yetersizlikleri ülkenin gerçeklerinden ayrı tutmadan aile, ekonomik yapı, eğitim sistemi, sosyal devletin zorunlulukları yerine getirmesindeki eksiklikler vb. pek çok nedeni içine alan multidisipliner bir anlayışla ele almak gerekmektedir. Ancak hiçbir neden bu hakkın kullanılamamasının gerekçesi olamaz. Çünkü 21 yüzyılda, hiçbir ülke bu sorunla çağdaş dünyada var olamaz. Zaten uygar ülke/ devlet olmak yaşlısına ve çocuğuna insanca yaşama ve var olma koşullarını hazırlamaktır.

Araştırmanın sonuçları, sokakta yaşayan ve çalışan çocukların temel eğitim haklarının kullanılmasındaki güçlükleri ve ilişkili nedenleri ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu sonuçların çarpıcı noktalarını vurgulamak gerekirse: 5–16 yaş arasındaki çocuklar sokakta çalışmaya başlamaktadır, çalışmaya başlama nedeni olarak aile ekonomisine katkıda bulunmak ve okul giderlerini karşılamak yüksek bir oran teşkil etmektedir. Ayrıca çocuğun sokakta çalışmasını engellemesi gereken aile bireylerinin eğitim durumlarına bakıldığında okur-yazar olanların ve ilköğretim mezunu olanların oranı oldukça düşüktür. Yani çocuğun sokakta çalışmasını engelleyici bir bilinç düzeyi görülmemektedir. Babanın ve annenin yaptıkları iş, hiçbir nitelik gerektirmeyen gündelik işlerdir. Dolayısıyla çocuğun sokakta çalışması ve aile bütçesine katkıda bulunması teşvik edilen bir davranış olup aile ve çevre tarafından da desteklenmektedir. Araştırma kapsamındaki çocukların büyük bir çoğunluğu bir ilköğretim okuluna kayıtlı olduklarını ifade etmişlerdir. Ancak okula devam etmediklerini, okulu bıraktıklarını belirtenlerin oranı da azımsanmayacak kadar yüksektir. Okulu terk etmelerinin en önemli nedeni olarak ailelerinin kendilerini okutacak ekonomik güce sahip olmadıklarını ve okulda dışlandıklarını, bu nedenle de okulu sevmediklerini belirtmişlerdir.

Türkiye çocuklarla ilgili bütün uluslar arası antlaşmaları imzalamış olmasından dolayı, çocukların “temel eğitim haklarını” sağlamak ve geleceği açısından bu sorunu

çözümlemekle yükümlüdür. Bu nedenle yapılan çalışmalar/ çabalar azımsanmayacak kadar çok ve değerlidir. Ancak yetersizliği de herkesimin ortak görüşüdür. Bu nedenle yapılması gereken, sokak çocukları sorununu bir bütün olarak ele alıp ulusal çözümler üretmektir. Konuyla ilgili kurum ve kuruluşları bir eş güdüm içerisinde çalıştırmak ve yeniden yapılandırmak gerekmektedir. Örneğin konuyla ilgili sivil toplum kuruluşlarının sorunun içerisinde yer almalarını sağlayıcı yasal düzenlemeler oluşturulmalıdır. Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumunun yapılması içerisindeki uzmanlaşma acilen sağlanmalı ve politize olmuş yapıdan kurtarılmalıdır. Aile ve okul iş birliği sağlanarak eğitim hakkının önündeki her tür engelleri kaldırmak, soruna geçici değil kalıcı çözümler üretmek kaçınılmazdır. Okul ve yerel yönetimlerin okula gitmeyen çocukları tespit etme ve okullandırmada iş birliği sağlanmalıdır. Devletin, sorunun içerisinde mutlaka kamu oyununun desteğini alarak konuyla ilgili sivil toplum kuruluşlarını katması ve sorumluluğu paylaşması yani kendilerini denetleyen, çözüm önerileri sunan kuruluşlar olarak görme kültürünü yerleştirmek gereklidir. Kamuoyunu sorunla ilgili olarak aydınlatmalı desteğini sağlanmalıdır. Türkiye bu sorunu dünyadaki diğer gelişmiş ülkelere göre daha yoğun bir şekilde yaşamasının nedenlerinden olan hızlı nüfus artışına çözüm bulmak zorundadır. Genç nüfusun fazlalığı ülke enerjisi olarak düşünülürken istihdam politikaları oluşturulmalıdır.

Kısaca alınması gereken önlemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Sokakta çalışan/yaşayan çocukların genellikle zorunlu temel eğitim dönemi yaş grubunda olmaları, önemli bir kısmının eğitime devam edemedikleri hususu göz önünde bulundurularak; sokakta çalışan/yaşayan durumdayken tespit edilen çocukların öncelikle eğitime devamının sağlanması yolunun denenmesi, böylelikle sokaktan uzak tutulması gerekmektedir. Bu kapsamda çocukların eğitim giderleri karşılanarak, ihtiyaçları giderilmelidir.

Sokak çocukları olgusu yoksullukla yakından ilgili bir sonuçtur, bu nedenle sokak çocuklarının durumunun iyileştirilmesine yönelik önlemler küresel politika önlemleriyle birlikte ele alınmalı toplumun yanında sokakta çalışan/yaşayan çocuğa sahip ailenin ekonomik destekle ekonomik düzeyi iyileştirilmelidir.

Planlı ve düzenli bir kentleşme politikası etkili biçimde uygulanmalı, kontrolsüz göçün önlenmesine çalışılmalıdır. Göç nedeniyle işsizliğin yoğun olduğu bölgelerde çocukların ailelerine iş olanağı sağlayacak istihdamı artırıcı yatırımlara hız verilmeli ve çocukların sokakta çalıştırılmaları önlenmelidir.

Hızlı kentleşme ve göç gibi önemli sorunların kaynağını da oluşturan hızlı nüfus artışının önlenmesi sokak çocukları sorununun önlenmesinde çok etkili olacaktır, bu nedenle yaygın, ücretsiz ve etkili aile planlaması çalışmaları yapılmalıdır. Bu bağlamda sokakta yaşayan ve sokakta çalışan çocukların ailelerinin çok çocuklu oldukları göz önüne alınarak özellikle gecekondu mahallelerinde aile planlaması çalışmalarına hız kazandırılmalıdır.

Zorunlu temel eğitimin kız-erkek bütün çocuklar için ücretsiz ve etkin uygulanması sorunu önleyici önemli bir etken olacaktır. Ayrıca ailelere yönelik yaygın eğitim uygulamaları da önleyici olacaktır. Meslek edindirici eğitim faaliyetlerine ağırlık verilmelidir. Okullar çocuklara özel eğitimin ve sağlık hizmetlerinin ulaştırılacağı mekânlar olarak değerlendirilmelidir. Tek tip eğitim yerine çocuklara yakın, oyun ögesini de içeren, pratik bir eğitimin uygulanması, çocukların eğitim sürecine kazandırılmasını sağlayabilir.

Kaynakça

- Adem, M. (2002). Zorunlu temel eğitim. *Temel eğitim: bilim, eğitim ve toplumsal gelişme*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Bilimsel Toplantı Serisi: 8, s. 29–41.
- Anderson, C.A. (1968). Education and society. In Sills, D.L. (Ed.) *International encyclopedia of social sciences*. Macmillan. The Free Press. Vol. 4.
- Balcı, M. (1999). Ulusal ve uluslar arası hukukta insan hakları çerçevesinde eğitim ve öğretim hakkı. *Yeni Türkiye*, Sayı: 98/22.
- Başaran, İ.E. (1982). *Temel eğitim ve yönetimi*. A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını. No: 112.
- Demir, F. (1984). *Anayasa hukukuna giriş*. İzmir: Aydın Yayınevi.
- Demirel, Ö. ve Ün, K. (1987). *Eğitim terimleri*. Ankara.
- Duman, İ.H. (1997). *İnsan haklarına saygılı devlet: 1982 anayasasında*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Duyar İ. ve Özener, B. (2003). *Çocuk işçiler: çarpık gelişen bedenler*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Fidan, N. (1985). *Okulda öğrenme ve öğretme*. Ankara:
- Guttek, G.L. (1988). *Philosophical and ideological perspectives on education*. Massachusetts: Allyn and Bacon.
- Güngör, M. (2007). Sivil toplum kuruluşu ve sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar. (Mersin Sokak Çocukları Derneği örneği). 5. Sokak Çocukları Sempozyumu. Gaziantep. 4–6 Kasım.
- Gözler, K. (2008). Anayasa hukukunun genel Esaslarına giriş. Bursa: Ekin Kitapevi.
- İnal, K. (2004). *Eğitim ve iktidar: Türkiye’de ders kitaplarında demokratik ve milliyetçi değerler*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Oğuzkan, F. (1981). *Eğitim terimleri sözlüğü*.
- Parlak, İ. (2005). *Kemalist ideolojide eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi tarih ve yurttaşlık bilgisi ders kitapları üzerine bir inceleme*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Samford, R.T. ve Durnam M.E. (1985). *Women and self-esteem*. Harvard: Penguin Books.
- Unicef (1998). *Sokak çocukları ve çalışan çocuklar*. Unicef.
- Ülken, H.Z. (1969). *Sosyoloji sözlüğü*. İstanbul. Milli Eğitim Basımevi.